

International
SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:46
sssjournal.com

pp.5435-5450
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 20/08/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 10/10/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 10.10.2019

SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİ AZERBAIJAN'DA SİYASAL YAPI

POLITICAL STRUCTURE IN AZERBAIJAN BEFORE THE SOVIET PERIOD

Dr. Öğr. Üyesi. C. Fatih TÜRE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Muğla/TÜRKİYE

Nijat AGHAAZIZOV

Kamu Yönetimi Uzmanı.

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1787>

Reference : Türe, C.F. & Aghaazizov, N. (2019). "Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan'da Siyasal Yapı", International Social Sciences Studies Journal, 5(46): 5435-5450.

ÖZ

Azerbaycan dünyanın eski ve kültürel açıdan zengin tarihe sahip bölgelerinden birisidir. Azerbaycan'ın sahip olduğu eski ve zengin devletçilik geleneği Azerbaycan'ın ağır ve trajik anlarında defalarca kırılrsa da, Azerbaycan halkı bu trajedileri atlatabilmiştir. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası ve İran arasında yaşanan savaşlar sonrası Azerbaycan toprakları bu iki devlet arasında bölünmüştür. 1917'den günümüze dek geçen yıllarda Azerbaycan'da Çarlık Rusya yönetimi yıkılmış ve ardınca 3 devlet kurulmuştur. Bunlar sırasıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Azerbaycan SSC (1920-1991) ve Azerbaycan Cumhuriyeti'dir (1991'den günümüze dek). Başka bir ifadeyle Azerbaycan halkı XX. yüzyılın başlangıcından itibaren büyük bir bağımsızlık mücadelesi vermiş ve bir yüzyıl içerisinde iki kere bağımsızlık kazanmıştır. 1920 yılından itibaren Bolşevik yönetiminin kurulduğu, 1922 yılında ise Sovyetler Birliği ile birleştirilen Azerbaycan, 70 yıl SSCB üyesi bir devlet olarak komünist ideolojinin etkisi altında yaşamıştır. Bu dönem çoğu zaman Bolşevik işgali olarak nitelendirilmektedir. Azerbaycan'ın bugünkü siyasal ve toplumsal yapısını anlayabilmek için Sovyetler Birliği döneminin; Sovyetler Birliği'nin yol açtığı değişimi kavrayabilmek için ise işgal öncesi dönemin incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Azerbaycan'da Sovyet dönemi öncesi tarihsel ve siyasal yapı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çarlık Rusyası, SSCB, Güney Kafkasya Bölgesi

ABSTRACT

Azerbaijan is one of the oldest and culturally rich historical places in the world. Although Azerbaijan's old and rich statism tradition has broken repeatedly in the heavy and tragic times of Azerbaijan, the Azerbaijani people have survived these tragedies. In the 19th century, after the wars between Russia and Iran, Azerbaijan was divided between these two states. In 1917, after the collapse of the Tsarist Russia and its government in Azerbaijan, three states were established. These are respectively Azerbaijan Peoples Republic (1918-1920), Azerbaijan SSR (1920-1991) and Azerbaijan Republic (1991-until now). In other words, the people of Azerbaijan gave a great independence struggle from the beginning of the 20th century onwards, and two times in a century gained its independence. Since 1920, the Bolshevik administration was established and in 1922 Azerbaijan was united in the Soviet Union. In 70 years, Azerbaijan has lived under the influence of communist ideology as a member state of the USSR. This period is often described as the Bolshevik invasion. For the understanding of currentpolitical and social structure of Azerbaijan, it must be required to examine of Soviet Union period. And for the understanding of Sovien Union period, it must be required to research of pre-occupation period. So in this article, it will be tried to put forth of the historical and political structure of Azerbaijan before the Soviet period.

Keywords: Azerbaijan, Tsarist Russia, USSR, South Caucasian Territory

1. GİRİŞ

Modern Azerbaycan toprakları tarih boyunca çeşitli güçler tarafından işgal edilmiş, yönetilmiş ve bir çok farklı kültürün etkisine maruz kalmıştır. XIX. yy.'a kadar Osmanlı-İran, Rusya-Osmanlı ve Rusya-İran arasında yaşanan savaşların sonucu olarak Azerbaycan toprakları işgal edilerek İran ve Rusya arasında bölünmüştür. 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Anlaşmalarına göre Güney Azerbaycan toprakları İran'a, Kuzey Azerbaycan toprakları ise Rusya İmparatorluğu'na tabi edilmiş ve bu durum I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. 1917'den günümüze dek geçen yıllarda ise Azerbaycan'da Çarlık Rusya yönetimi yıkılmış ve ardınca 3 devlet kurulmuştur. Bunlar sırasıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Azerbaycan SSC (1920-1991) ve Azerbaycan Cumhuriyeti'dir (1991'den günümüze dek). Bu devletlerin her birinin belirli bir yaşam mücadelesi verdiği bellidir.

Bu çalışmada Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC)'nin işgale maruz kalarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin bir parçası haline geldiği 1922 yılına kadar olan dönemde Azerbaycan'daki tarihi ve siyasal gelişmeler ele alınacaktır. Ancak tahmin edileceği üzere ağırlık, XVIII. yy.'da başlayan Çarlık dönemine ve ardından XX. yy.'ın ilk çeyreğindeki bağımsızlık mücadelesi dönemine verilecektir. Bu bağlamda Çarlık dönemindeki uygulamalar, 1905 ve 1917 Devrimleri ve onların Azerbaycan milliyetçilik hareketinin yükselmesine etkisi, 1918'de kurulan *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC)*'nin bağımsızlık mücadelesi, bu dönemde Osmanlı ile işbirliği ve geliştirdiği dış politika ve iç siyasal gelişmeler, AHC'nin Bolşevikler tarafından yıkılması ve *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC)*'nin tesis edilmesi ve nihayet 1922 yılında Azerbaycan'ın SSCB'ye dahil edilmesi çalışmanın köşetaşlarını oluşturacaktır.

2. AZERBAJYCAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Modern Azerbaycan toprakları farklı dönemlerde çeşitli güçler tarafından işgal edilmiş, yönetilmiş ve bir çok kültürlerin etkisine maruz kalmıştır. Pers kralı Büyük Kirus, o zamanlar Midya denilen toprakları M.Ö. VI. yy.'da işgal etmiş, bundan 2 asır sonra ise bölge, Büyük İskender'in işgaline maruz kalmıştır. Pompeius'un yönetimi altındaki Roma lejyonu bölgeye M.Ö. I. yy.'da gelmiş ve Bizans'ın çiçeklenme döneminde bu topraklar Bizans ve Sasani devletleri arasında savaş ve mücadele alanı olmuştur. Bu sırada bölgeye akın yapan Türk kabileleri Farslara karşı Bizanslıların yanında yer almışlar ve böylece eski ve ortaçağdan beri İran'ın doğu diyalektinde konuşan bir çok göçebe Türk kabilesi ve Kafkas Albanları Kafkasya'da yerleşmeye başlamışlardır (Altstadt, 1992: 2). Kafkas Albanları günümüz Azerbaycan topraklarının kuzey bölgesinde yaşamış ve M.S. IV. yy.'da Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Daha sonra Ermenice konuşan toplum onları kültürel ve dilsel olarak özümseyerek Ermenileştirmiştir (Suny, 1993: 38). Albanya bir sosyal-siyasal varlık olarak yok olsa da, Güney Kafkasya'da, özellikle Dağlık Karabağ bölgesinde coğrafi bir terim olarak kalmıştır (De Waal, 2003: 152).

IV. yy.'a kadar Azerbaycan topraklarında iki devlet var olmuştur. Bunlardan birincisi günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını kapsayan ve M.Ö. IV. yy.- M.S. 705 yıllarında var olan *Kafkas Albanyası*, diğeri ise İran Azerbaycanı topraklarında yönetimi hayata geçiren ve M.Ö. 321-MS 227 yıllarında var olan *Atropatena Devleti*'dir (Altstadt, 1992: 2). Günümüz Azerbaycan'ın isminin de Atropatena'nın kurucusu *Atropat*'in isminden geldiği söylenmektedir. Ancak etimolojik açıklamaya göre ise, Azerbaycan ismi ateş anlamı taşıyan "azer"den gelmektedir ki, bu da zamanında bölgede var olan Zerdüştlük dini ile ilgilidir (Swietochowski, 1985: 1). Azerbaycan tarihçileri Azerbaycan tarihinin temelini bu iki devlete, yani Albanya ve Atropatena'ya dayandığını belirtmektedir. Bununla birlikte Azerbaycanlı olmayan kimi tarihçiler ise Azerbaycan isminin yeni ve hayali olduğunu, bölgeye X. yy.'da Türk kabilelerinin gelişi ile oluştuğunu belirtmektedirler. Bu yaklaşım özellikle Ermeniler tarafından kabul edilmekte ve desteklenmektedir (Altstadt, 1992: 5).

Azerbaycan bölgesi IV. yy.'da, *Med İmparatorluğu* (M.Ö. 678 – M.Ö. 550) ile *Ahameniş-Pers İmparatorluğu* (M.Ö. 550 – M.Ö. 330)'nun devamı sayılan *Sasani İmparatorluğu* (M.S. 224 - 651)'nin egemenliği altına girmiştir. VII. yy.'dan itibaren ise *Arap Hilafeti* bölge topraklarını ele geçirmeye başlamış, Hilafet'in zayıflamasıyla eşzamanlı olarak da IX. – XI. yy. arası Azerbaycan topraklarında Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Şeddadiler ve Revvadiler gibi feodal devletler oluşmuş, XI. – XII. yy.'da bu topraklar *Büyük Selçuk İmparatorluğu*'na, XIII. yy.'da ise *Moğol İmparatorluğu*'na dahil edilmiştir. Bölgenin bir Türk yurduna dönüşmesi, temel olarak Selçuklular zamanına denk düşmektedir. Nitekim bu topraklarda kurulan *Karakoyunlu* (1375-1469) ve *Akkoyunlu* (1378-1503/1508) devletleri de Türk soylu olmuştur. Azerbaycan topraklarına ilk Türk akınları, M.Ö. VII. yy.'da İskitler, daha sonra Sabir Türkleri,

M.S. IV. ve V. yy.'larda Hunlar, Sabirlerin torunları olan Hazarlar, en önemlisi ise X. yy.'da Selçuklular zamanında gelen Oğuz (Türkmen) Türkleri ile gerçekleştirilmiştir.

XVI. yy.'dan itibaren Kafkasya ve İran topraklarını yöneten Türk soylu *Safevi Devleti* (1501-1736)'nin politikasıyla Azerbaycan'da merkezileşmiş devlet hareketi başlamıştır. Safeviler Türk olsalar da, Osmanlılardan farklı olarak Şiiliği benimsemiş ve yaymışlar. Özellikle 1501-1524 yıllarını kapsayan I. Şah İsmail döneminde Safevi Devleti, tüm Azerbaycan topraklarını birleştirmiş ve diğer ülkelerin topraklarını da kendi otoritesi altına almaya başlamıştır. Safevilerden sonra otorite uğruna önce Afşar, sonra Zend sülaleleri mücadele yapmış, 1796'da ise Gacar'lar iktidara gelmiştir. XVI. Ve XVII. yüzyıllarda Safevi-Osmanlı savaşları yaşansa da, XVIII. yy.'ın başlarından itibaren Rusların Azerbaycan topraklarına yürüşleri başlamıştır. Bu dönemde bölgede otorite boşluğu nedeniyle oluşan hanlıklar Rusya, Osmanlı ve İran arasındaki ilişkilerdeki gerginliklerden faydalanarak kendi iç bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır. Söz konusu süreçte Kuzey Azerbaycan'da Karabağ, Şeki, Bakü, Gence, Derbent, Guba, Nahçıvan, Talış ve Revan (Erivan) hanlıkları, Güney Azerbaycan'da ise Tebriz, Urmiya, Erdebil, Hoy, Maku, Maraga ve Karadağ hanlıkları vardı. Buna rağmen bir asır boyu Rusya-İran (1804-1813 ve 1826-1828), Rusya-Osmanlı (1772-1774, 1806-1812 ve 1828-1829) ve Osmanlı-İran arasında yaşanan savaşların sonucu olarak Azerbaycan toprakları ve buradaki hanlıklar işgal edilerek İran ve Rusya arasında bölünmüştür. 1813 tarihli *Gülistan* ve 1828 tarihli *Türkmençay* Anlaşmalarına göre Güney Azerbaycan toprakları İran'ın, Kuzey Azerbaycan toprakları ise Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiş ve bu durum I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir (Hasanov, 2005: 45-48; Göl, 2016: 156-157; Swietochowski, 1985: 3).

3. AZERBAJYCAN'IN ÇARLIK RUSYASI TARAFINDAN İŞGALİ

İpek Yolu'nun Kafkasya kolu üzerinde yer alan Azerbaycan toprakları, Rusya için ipek, pamuk, mis, baharat gibi kaynaklar açısından oldukça büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle Çarlık Rusyası bu toprakları kendi otoritesi altına alma kararını ilk kez 1722 yılında, *Büyük Petro* döneminde hayata geçirmeye çalışmıştır. Fakat bu ilk yürüyüş, 1735'de Nadir şah Afşar tarafından geri püskürtülmüş ve bölgedeki Rus egemenliği bir süre daha ötelenmiştir (Swietochowski, 1985: 3).

Büyük Katerina döneminde (1763-1796) Rusya güney yönünde işgalleri yinelemek amacıyla, eski Safevi topraklarında yönetimi elinde bulunduran Gacar sülalesi üzerine yürümüş ancak bu yürüyüş de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kısa bir süre sonra 1801 yılında Çar I. Alexander Gürcistan topraklarını işgal etmiş ve böylece Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmacı politikasının ilk adımı atılmıştır. 1804-1813 yılları arasında devam eden Rusya-İran savaşı sonrasında Gülistan'da imzalanan anlaşma ile Azerbaycan'ın kuzey kısmı Rusya'ya verilmiş ve ardından 1826-1828 yıllarındaki Rusya-İran savaşı sonrasındaki Türkmençay anlaşması ile ise Erivan, Nahçıvan ve Ordubad da Rusya yönetimi altına geçmiştir (Altstadt, 1992: 7)

Böylece Azerbaycan topraklarının 1/3'ü, başka bir deyişle günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları Rusya'nın kontrolü altına geçmiş, geri kalan kısmı ise İran'da kalmıştır. Hanlıklar dış politika ve savunma alanlarında Rus yönetimini kabul etmek zorunda kaldılar. Çar I. Nikolai'nin, Türkmençay anlaşmasının hemen ardından verdiği kararla Ermeni oblastı (bölgesi) kuruldu ve bu eski Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında oluşturuldu (Bournatian, 1982: 74-77).

Önceleri hanlıklar eyaletlere dönüştürüldü ve ordu subayları tarafından Rusya İmparatorluğu kanunlarıyla yönetilmeye başlandı. 1841 yılında ise askeri yönetim sivil yönetimle değiştirildi ve Güney Kafkasya *guberniya* (il, vilayet)lara bölündü: Merkezi Tiflis olan Gürcü-İmeretia guberniyası, merkezi Şamahı olan Hazar oblastı. Gence (Yelizavetpol) ve Nahçıvan'ın bir kısmı ise Gürcistan guberniyası ile birleştirildi.

1846'da general Vorontsov yeni imperyal ve hukuki sınırların belirlendiğini açıkladı. Böylece yeni guberniyalar oluşturuldu: Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbent. Gence, Tiflis guberniyası yönetiminde kaldı, Nahçıvan ise 1849'da tesis olunan Erivan guberniyasına verildi. Bununla birlikte yeni sınırlar bölgenin etnik yapısına hiçbir değişiklik getirmedi (Rhineland, 1983).

Türkmençay anlaşmasının en önemli sonuçlarından birisi, İran'da yaşayan Ermenilere Rusya İmparatorluğu topraklarına göç etme izni verilmesiydi. Sonuç olarak 8 249 Ermeni ailesi (50 000 civarı kişi) Erivan guberniyasına, Karabağ vilayeti ve Şamahı kazasına göç ettiler. Son iki bölge günümüz Dağlık Karabağ topraklarının bir kısmını oluşturmaktadır. Ermenilerin ikinci akını Kırım savaşı döneminde, üçüncü akını ise 1915'de Osmanlı'da Ermenilerin kitlevi yer değiştirmesi sonrasında olmuştur (Nissman, 1992: 125-126)

Ermeni göçleri, bazı bölgelerde Ermeni çoğunluğunun oluşmasına yol açtı. Güney Kafkasya'nın etnik görünüşü ile ilgili ilk istatistikler, 1897 yılında Rusya İmparatorluğu nüfus sayımında görülebilir. Bu belgelere göre, 1860'da Bakü guberniyasında yaşayan kişilerin sayısı 486 000'den 1897'de 826 716'a yükselmiş ve bunun % 60 civarını Azerbaycanlılar, % 11'ini Tatlar (Farsça konuşanlar), % 10 civarını Ruslar ve %6'dan biraz fazlasını Ermeniler oluşturmuştur (Altstadt, 1992: 28).

Azerbaycanlıların Yelizavetpol (Gence) guberniyasında da çoğunlukta idiler. Bu guberniyanın 8 uyezdiden (ilçe) 7'sinde Azerbaycanlıların sayısı %52-74 arası idi. Fakat Erivan guberniyasında Azerbaycanlıların sayısı %37, Ermenilerin sayısı ise %63 olmuştu (Altstadt, 1992: 29-30). Bu da Rusya İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği göç politikasının sonuçlarından birisi olmuştur.

Rusya yönetimi Müslümanlara karşı ırkçı bir politika yürütmüş ve bölgede Ermeni ve Gürcü kökenlilere daha üstün haklar tanımıştır. Örneğin, II. Alexander döneminde (1855-1881) Rusya'nın modernize olması hakkında bazı adımlar atıldısa da bu Kafkasya'nın Müslümanlar yaşayan bölgelerinde kısıtlı şekilde uygulanmıştır. 1870 yılında kabul edilen ve mülk sahipliğini düzenleyen Kentsel Reform Yasası'na göre Bakü'de %80 civarında bir nüfusa olan Azerilerin şehir belediyesinde sadece %50 temsil hakkı bulunmaktaydı. Sonuçta Bakü şehir duması (meclisi), Ermeni ve Rusların yönetimine geçmiştir (Altstadt, 1986: 49).

Azerbaycan'da petrol çıkarılması Rusya işgalinden önceki döneme ait olsa da, Rusya işgali döneminde sektörde önemli adımlar atılmıştır. 1821-1872 yılları arasında Rusya'nın doğrudan kontrolü ve monopolü altında kalan petrol sektöründe 1872'de iltizam sisteminin feshedilmesi ve yabancı yatırımlara açılması ile Bakü dünyanın en önemli petrol üretimi merkezine dönüştü (Tolf, 1976).

Ermeniler yönetimin her kидamesinde kendine yer edinmiş, aynı zamanda oldukça zengin tüccar ve petrol üreticisi haline gelmişlerdi. Özellikle milliyetçi Daşnaksütyun Partisi, Osmanlı karşıtı bir politika izliyor ve hem Osmanlı Türklerini hem de Azerbaycanlıları kendilerinin temel düşmanı olarak halka gösteriyordu. Fakat 1907'den itibaren Daşnaklar Ermenistan için yalnızca Osmanlı Anadolu'sunda değil Güney Kafkasya'da da özerklik talebi öne sürdükleri için Rusya'nın öfkesine neden olmuşlardı (Libaridian, 1991: 196-197).

Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki gerilim ve çatışmanın varlığı, Rusya yönetimine karşı düşmanlığı arka plana itiyordu. Böylece Rusya diğer Müslüman bölgelerle kıyasla Güney Kafkasya'da Müslümanların yaşadığı bölgeleri yönetmekte zorlanmıyordu. Azerbaycanlı kültürel elitin büyük kısmı, örneğin meşhur Abbasgulu Bakıhanov ve Feth Ali Ahundzada (Ahundov), Rus kültürünün etkisi altına girmiş ve bunu Avrupa kültürü ve değerlerinin bir parçası olarak görmeye başlamışlardı. Bununla birlikte Azerbaycanlı birçok entelektüel ve siyasi lider Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmiş, hatta Gacırların yönetimi altındaki İran'ı kendilerine model olarak görmüşlerdir. 1905 Devrimi'ne kadar Rusya'nın bölgedeki kültürel ve siyasi etkisi, Türkiye (Osmanlı) ve İran'a kıyasla daha zayıf kalmıştır (Quelquejay, 1984: 33).

3.1. 1905 Devrimi ve Azerbaycan İçin Sonuçları

1905 devrimi olarak anılan tarih incelendiğinde olayların 1904-1907 yıllarını kapsadığı ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Rusya Çarlığı'nın 1904'de Japonya'ya karşı büyük bir mağlubiyetle yüzleşmesinden umutsuzluğa kapılan liberaller, otokrasiye karşı bir başkaldırı hareketi başlatmışlar ve bu durum 1907 yılının Haziran ayına, İkinci Devlet Duması'nın feshedildiği tarihe kadar devam etmiştir. 1904'te başlayan isyanları ve 1906 ve 1907 yıllarının iki Duması'nda yaşanan çatışmaları gözardı etmeye çalışan tarihçiler, temel olarak 1905 devrimini liberallerin değil, işçi ve daha az düzeyde köylülerin gerçekleştirdiği tezini ortaya atmaktadırlar. Oysa ki, bu iki grup (liberaller ve işçi-köylüler) 1905 yılına kadar birbirine muhalefet yapmakta ve karşı taraflarda yer almaktaydılar.

Sovyetler Birliği döneminde temel yorum, Lenin'in 1920'de söyledikleri üzerinden yapılmaktadır. Lenin'e göre 1905 devrimi "giyim provası" idi ki, bunsuz Ekim 1917 Devrimi mümkün olamazdı. Olayların 9 Ocak 1905'de hükümet güçlerinin barışçıl protestoculara karşı silah kullandığı *Kanlı Pazar* gününde başladığını, o gün 130 kişinin öldürüldüğü ve 299'nun ise yaralandığını açıklayan Lenin, 1905 Aralık ayında Moskova'da proleterlerin (işçi ve köylülerin) temel gücü oluşturduğu, Bolşevikler tarafından yönetilen ancak hükümet tarafından dağıtılan gösterilerin, devrimin en yüksek noktası olduğunu belirtmiştir. Lenin'e göre, hükümet güçlerinin uyuşmaz tavrı 1905 devrimini yenilgiye uğratan temel faktördü. Bu yorum Sovyet döneminde temel alınmış ve literatürde de böylece kendine yer edinmiştir (Ascher, 2005: 1-2).

1905 Devrimi'nin sonucu olarak Çar II. Nikolai, Rusya hükümetini yeniden kurma kararını almış ve böylece otokratik yönetimden anayasal monarşi yönetimine geçişin yolu açılmıştır. 1904-1905 yıllarının

Rus-Japon savaşından itibaren çeşitli sosyal gruplar, Rusya'nın sosyal ve siyasi açıdan dönüşümünü talep eden gösteriler yapmaya başlamış ve hatta terorist katliamlarda da bulunmuşlardı. Bu girişimler 9 Ocak (yeni takvimle 22 Ocak) 1905'de, St. Petersburg'da bulunan çarın Kış Sarayı'nın önündeki barışçıl protestocuların katledilmesiyle en yüksek doruğuna ulaşmıştır. Bu olaylardan sonra Çar II. Nikolai, hükümete danışman kısmında yeni bir meclis (parlamento) kurulması isteğini ilan etmiştir. Ancak bu ilan, ne protestocu işçileri ne de zemstvo (yerel yönetim organları) üyeleri olan liberalleri tatmin etmiştir. Onlar Nisan ayında anayasa meclisinin kurulmasını talep ediyorlardı.

Devrim artık Rusya'nın diğer bölgelerine de ulaşmış, Polonya, Finlandiya, Baltık ülkeleri ve Kafkaslar'da (özellikle Gürcistan'da) da milliyetçi hareketler tarafından protestolar güçlenmişti. Bazı ordu subayları da devrimciler tarafına geçmişti, özellikle Trans-Sibirya demiryolu boyunca konuşlanan ordu ve Haziran ayında ise Odessa'da bulunan savaş gemisi *Potemkin*'in personeli de devrime katılmışlardı. 6 Ağustos (19 Ağustos) 1905'de hükümet tarafından ilan edilen danışma meclisi için seçim prosedürleri protestocuları daha da alevlendirdi ve gösteriler Ekim-Kasım aylarında en yüksek doruğuna ulaştı. Demiryolu isyanları 7 Ekim (20 Ekim) 1905'de başladı ve imparatorluğun tüm bölgelerine yayıldı. 17 Ekim (30 Ekim) 1905 tarihinde protestocu gösterilerinin etkisiyle Çar II. Nikolai, bir anayasa yapılacağını ve Duma (seçilmiş meclis) kurulacağını vaat ettiği Ekim Manifestosu'nu ilan etmeğe mecbur kaldı. Bu karar Sergey Yulyevich Witte'nin tavsiyesi üzerine verilmiş ve daha sonra Witte yeni Bakanlar Konseyi'nin başkanı (başbakan) olarak atanmıştır. Ancak protestocular yine tatmin olmamışlardı. Hatta liberaller Witte hükümetine katılmaktan imtina etmişlerdi. Bununla birlikte bir çok ılımlı güç, özellikle de işçiler, Ekim Manifestosu'nu kendi zaferleri olarak kabul etmiş ve işlerine geri dönmüşlerdi. Böylece tüm gösterileri düzenleyen Kurtuluş Birliği zayıflamıştı. Bundan faydalanan Çar, yönetimi Kasım ayının sonunda Sovyetlerin başkanı, menşevik G.S. Khrustalev-Nosar'ı, Aralık ayında ise Leon Trotsky'yi ve diğerlerini tutukladı. Çar'ın bu tutumunu protesto etmek amacıyla Moskova'da yeniden yapılan isyan çağrısı ve barikatlar işe yaramadı. Finlandiya'da devrim, bazı olumsuz kanunların yürürlükten kaldırılması sonucunu doğurmuş, ancak buna karşılık Polonya, Baltık ülkeleri ve Gürcistan'a askeri güçler gönderilmesine de yol açmıştır. 1906 yılından itibaren devlet Trans-Sibirya Demiryolu ve ordu üzerine kontrolü tekrar ele geçirmiş ve devrim genel olarak bastırılmıştır (Britannica: 2019).

XX. yüzyılın başlarında yaşanan bu kriz döneminde Azerbaycan'da petrol endüstrisi gerilemiş, büyük işsizler ordusu oluşmuş, petrol endüstrisinde çalışanların sayısı 10 binlerle azalmış ve 27 bin kişiye düşmüştü. Bu siyasi ve ekonomik kriz dönemi, Azerbaycan'da millî bir bilinç ve anlayışın da temellerinin atıldığı dönem olarak öne çıkmıştır. Özellikle Ali Hüseyinzade, Alimardan Topçubaşov, Ahmed Ağayev, Memmed Emin Resulzade, Nariman Narimanov, Feth Ali Hoyski (Hoyski), Celil Memmedguluzade, Üzeyir Hacıbeyov gibi aydınlar, bu devrin önemli isimleri olarak tarihe geçmişlerdir. Diğer yandan öncesiyle ve sonrasıyla 1905 Devrimi süreci, Azerbaycan'da, özellikle de Bakü'de sosyal-demokratik hareketin genişlemesine de yol açmıştır. 1902'de Bakü'de 5 bin işçinin katılımı ile ilk gösteri yapılmış, 1903'de ise 1-22 Temmuz arasında büyük siyasi grev gerçekleştirilmiştir. Grev yapanların temel istekleri ekonomiktir. Rusya'da başlayan gösterilerden ilham alarak Aralık 1904'de Bakü'de Hazar-Karadeniz Cemiyeti fabrikası ve daha sonra diğer bir çok kurum çalışanları grev yaptılar. Sonunda 30 Aralık 1904'de işçiler ve işverenler arasında *Mazot Anayasası* olarak adlandırılan anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre işçiler 9 saatlik iş günü, ayda 4 gün dinlenme hakkı, yılda bir kere mezuniyet hakkı, ortalama aylık ücretin % 20-25 oranında artırılması, hastalık nedeniyle işe çıkamayan işçinin ücretinin tam şekilde verilmesi vb. haklar elde etmişlerdi. 31 Aralık'ta sona eren grev, Bakü işçilerinin çarlık yönetimi üzerindeki ilk zaferi olarak nitelendirilebilir (Nuriyeva, 2015: 220-221).

3.2. Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketinin Güçlenmesi

Çarlık Rusyasında yaşanan devrim dönemindeki boşluktan yararlanarak Güney Kafkasya'da Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasındaki çatışma daha da güçlendi. Nahçıvan, Erivan, Karabağ ve Bakü topraklarında onbine yakın kişinin katledilmesiyle sonuçlanan kanlı çatışmalar yaşandı. Bu çatışmalar iyi organize edilmiş Ermeni gruplarıyla, organize olmamış ve plansız şekilde faaliyet gösteren Azerbaycanlı gruplar arasında yaşanmıştı. Rusya ise, olaylara hiçbir biçimde müdahale etmemiş ve adeta "birbirlerini kırsınlar" mantığıyla şiddetin sürmesine izin vermiştir. Ancak bu çatışmalar ve katliamlar bölgede siyasal hareketi tetiklemiş ve Azerbaycan'da daha güçlü bir birlik ve özgürlük uğruna mücadele anlayışının fitilini ateşlemiştir.

Rus ve Avrupa eğitim sisteminin benimsenerek uygulamaya sokulması, XIX. yy. sonlarında Azerbaycanlı millî eliti ve aydınları ortaya çıkarmıştı. Bu aydınlar üç temel hat üzerinden faaliyet yürütmekte idiler: Birinciler, İslami yapıya savunmakta, ikinciler liberal değerlerin yayılması ve otokrasinin feshedilmesini

teşvik etmekte, üçüncüler ise Türk kimliğine vurgu yaparak Azerbaycan`da milliyetçiliğin yükselmesine katkı sağlamaktaydılar. XX. yüzyılın başlarında bu aydınlar Azerbaycan`da ulus-devlet kuruculuğunun temel güçleri olarak karakterize edilebilir (Cornell, 2011: 12).

Şubat 1905`de başlayan Ermeni-Azerbaycanlı çatışması, Azerbaycanlı aydınların daha önce vurguladıkları dilsel, kültürel, bilimsel eşitlik haklarının elde edilmesiyle ilgili taleplerinden uzaklaşarak, sosyal ve temsilci hükümet kurulması gibi siyasal haklar konusunda yeni bir söylem geliştirmelerine yol açtı. 1905 çatışmalarının çıkış nedeni, Daşnaksütyun üyeleri tarafından Bakü`de bir Müslümanın katledilmesi idi. Bunun hemen ardından Bakü`nün Ermenilerin yaşadığı kısımlarına saldıran Müslümanlar, kendilerini geniş çaplı bir çatışmanın içinde bulmuşlardı. Şiddet 20-21 Şubat 1905`de Erivan, Mayıs`ta Nahçıvan, Haziran`da Şuşa ve diğer bölgelere yayılmış, 15-18 Kasım arasında ise en kanlı çatışmalar Gence ve 21 Kasım`da ise Tiflis`te yaşanmıştır. Ermeni kaynaklarına göre bu etnik temizleme sonucunda 128 Ermeni ve 158 Azerbaycanlı köy “yakılmış veya tamamen dağıtılmıştı” (Altstadt, 1992: 40). 1905`den sonra anti-kolonyal hareket kültürel alandan politik alana kaymaya başladı.

Bu dönemde Azerbaycan`ın sadece İran veya Türk ideolojisinin bir parçası olma fikrini savunanların yanısıra bağımsız bir devlet olarak gelişmesini destekleyenler de ortaya çıkmışlardır. Örneğin *Azerbaycan Türkü* kavramı/tanımlaması, ilk kez 1891`de neşrolunan *Keşkiil* gazetesinde ortaya atılmıştır. Bu grup yazı dili olarak Osmanlı Türkçesinin kullanılmasına karşı çıkıyor, Azerbaycan dilinin meşrulaştırılmasını ve kullanımının yaygınlaştırılmasını teşvik ediyordu. Daha açık bir deyişle bağımsız Azerbaycan düşüncesi/tezi, XIX. yy.`ın sonlarından itibaren taban bulmaya başlamıştı.

1905 yılından sonra ise Azerbaycanlı aydınlar daha da politik bir karaktere büründüler. Ancak Azerbaycanlı aydınları teşvik eden sadece 1905 devrimi olmamıştır. 1906`da İran`ın Güney Azerbaycan bölgesinde Tebrizli Sattar Han`ın liderliğinde yaşanan isyanların ardından gelen anayasa devrimi ve 1908`de Osmanlı`da yönetimi değiştiren, İttihat ve Terakki Cemiyeti liderliğinde yaşanan Genç Türkler hareketleri de, Azerbaycan aydınlarının dikkatinden kaçmamıştır. Bu dönemde hareket Pan-Türkçülük ideolojisini ortaya çıkarmış ve Azerbaycanlılar bu ideolojinin yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Ancak yine de en önemli unsur 1905 devrimi olarak kalmaktaydı. Bununla birlikte Azerbaycan`da aydınlar Rusya Çarlığı`ndan bağımsız bir devlet kurulması veya aksine Rusya içerisinde büyük özerkliklerin elde edilmesi konusunda ortak bir düşünceye sahip değillerdi; Rusya hala Azerbaycan`a modernite ve gelişim getiren büyük güç olarak algılanmaktaydı. Bu nedenle dönemin temel radikal milliyetçi teşkilatları olan *Difai* ve *Müsavat*, veya daha sol bir düşünceye sahip olan *Hümmet*, Rusya ile uzlaşma yolunu tercih ediyorlardı (Cornell, 2011: 14-16).

Kosmopolit karakterli Bakü`den farklı olarak Gence, Azerbaycan milliyetçiliğinin merkezine dönüşmekteydi. 1905 yılında *Difai* (Müdafaa) teşkilatı da burada kurulmuştu. Teşkilat, 1905 katliamlarında Rusya`yı suçlamış ve Ermenilere karşı da karışık duygular içerisindeki Rusya`nın parçala ve yönet politikasını kınamıştır. İlginç bir biçimde *Difai* teşkilatı, Zakafkaysa (Güney Kafkasya)`da bağımsızlık için Ermeni, Azerbaycanlı ve Gürcülerin birlikte çalışması gerektiğine inanıyordu.

1904`de kurulan sosyalist *Hümmet* teşkilatı, Rusya`nın sosyalist hareketinin Azerbaycanlıları ihmal ettiği iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kuruluş, daha sonra Bolşeviklerin kaynağını oluşturan Rusya Sosyal Demokratik İşçi Partisi ile ilişkilendirilecekti. Fakat Rusya`nın solcularından farklı olarak *Hümmet*, daha ılımlı bir görüntü çizmiş ve hatta Marksist ideolojiyi temel edinmemişti. *Hümmet`in* temel amacı, yabancı işgal sonucu olarak oluşan eşitsizliği ortadan kaldırmaktı ve sınıflararası mücadele teorisini temel almamaktaydı. Bu teşkilatın iki ismi büyük önem taşımaktadır: Memmed Emin Resulzade ve Nariman Narimanov. Bunlardan birincisi, *Memmed Emin Resulzade* ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti`nin (1918-1920) kurulmasında, ikincisi *Nariman Narimanov* ise, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin kurulmasında önemli rol oynamış ve lider olmuşlardır. Ancak Resulzade, 1907`de *Hümmet* partisinin birçok üyesi hapsedilirken İran`a kaçmış, 1912`de ise Rusya`nın baskısı ile İran`dan İstanbul`a sürgün edilmiş, İstanbul`da da Türk milliyetçi dairelerine katılmıştır. 1913`de Azerbaycan`a geri dönen Resulzade, 1911`de kurulan *Müsavat Partisi`ne* üye olmuş ve zamanla onun lideri konumuna gelmiştir. *Müsavat* ilk dönemlerde İslam dünyasını liberalleştirmeyi ve modernleştirmeyi amaçlayan Pan-İslamcı bir parti olsa da, Resulzade`nin yönetimi altında Türkçü bir yön kazanmıştır.

Ağustos 1905`de oluşturulan Rusya Müslümanları Kongresi`ne katılan liberaller Müslümanlara eşit hakların sunulması ve Rusya`nın anayasal monarşiye dönüştürülmesini desteklemişlerdi. Bu grup içerisinde temel figür olarak yetişen Feth Ali Hoyski, 1907`de II. Duma`ya seçilmişti. Fakat bu Duma dağıtıldıktan

sonra Azerbaycan`da hukuk alanında çalışmış ve bu faaliyeti ise Şubat 1917`de yaşanan Rusya Devrimi`ne kadar devam etmiştir (Cornell, 2011: 17-18).

I. Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycanlılar Almanya ve Avusturya`ya karşı Rusya`yı desteklediler. Fakat daha sonra Osmanlı İmparatorluğu`nun savaşa girmesi durumu değiştirdi. Azerbaycanlılar, özellikle de Müsavat, açık şekilde ifade etmeseler de, Osmanlı`dan yana tavır almışlardı. Savaş sırasında Osmanlı ordu komutanı Enver Paşa, en azından pan-Türkçü eğilime sahip olduğu için Kafkasya`yı tutmak amacı gütmekte, Gürcistan`da Müslüman Acarların, Dağıstanlıların ve Azerbaycanlıların İstanbul girişimlerini destekleyeceğini ve yardım edeceklerini düşünmekteydi. Fakat Enver Paşa`nın komutanlık yaptığı Osmanlı III. Ordusu`nun, Ocak 1915`de Sarıkamış`ta mağlup olması, onun pan-Türkçü planlarını sonlandırdı (Zenkovsky, 1960: 45-51).

3.3 1917 Devrimi ve Azerbaycan İçin Sonuçları

Rusya`da devrim Şubat 1917`de aniden ortaya çıktıysa da beklenmedik değildi. 1916`dan itibaren bir çok bölgede grev ve isyanlar başlamıştı ve devrim olacağı imparatorluk genelinde konuşulmaktaydı. Fakat 1917`nin ilk günlerinde hiç kimse, 2 ay içerisinde Rusya İmparatorluğu`nun dağılacağını aklına bile getiremiyordu. Rusya`daki *Şubat Devrimi*, II. Nikolai monarşisini ve Romanov hanedanını deviren ve yerine yeni hükümeti getiren devrimdir.

Bu dönemde Rusya, Avrupa`da otokrasinin mevcut olduğu son yönetimlerden birisiydi. Bakanlar doğrudan çarın kendisi tarafından atanıyor ve onun karşısında sorumluluk taşıyorlardı; dolayısıyla bir kaç sorumlu kişinin bir araya toplandığı hükümet, pratik olarak hiçbir işe yaramıyordu.

Nikolai hükümetinin modası geçmiş vizyonu en çok Rusya`nın, Rus olmayan halklara karşı takındığı tavrından belli olmaktadır. XIX. yy. sonu XX. yy. başlarından itibaren çok etnikli bir devlet haline gelen Rusya`da milli hareketler canlanmış ve halklar ısrarla kültürel ve sivil haklar uğruna, özellikle ulusal-bölgesel özerklik uğruna talepler ileri sürmeye başlamışlardı. Fakat hükümet bu hareketlere karşı *Ruslaştırma* politikası uygulamış, yerel dillerin kullanımını sınırlayıcı ve yerel yönetim kuruluşlarının faaliyetini yasaklayıcı kararlar almıştı. İşte Şubat Devrimi ile birlikte monarşik hükümet ortadan kaldırıldıktan sonra tüm Rusya topraklarında milliyetçi hareketler uyanmaya başlamış ve devrimin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir (Wade, 2005: 1-3).

27 Şubat 1917 devrimi Rusya`da Romanovlar sülalesinin iktidarını sonlandırdı. Ülkede yönetimi Petrograd Sovyeti ile Geçici Hükümet ele aldı ve ikili yönetim kuruldu. Devlet yönetimi resmi olarak Geçici hükümete ait olsa da, bu kurum Sovyetlerin onayı olmadan hiçbir şey yapamıyordu. Devrimin ilk günlerinde oluşturulmuş 242 sovyetten sadece 27`si *bolşevikler* destekliyordu. Geri kalan kısmında *eserler* ve *menşevikler* büyük nüfuza sahip idiler. Bu sırada bölgelerde parti ve teşkilatların faaliyeti daha da aktifleşmişti. Devrimden sonra iktidar, burjuvazinin eline geçmiş, *Kadetler* iktidar partisine dönüşmüştü. 25 Mart 1917`de Kadetler Partisi`nin 7. Toplantısında, Rusya`nın devlet kuruluşu hakkındaki konu gündeme gelmiş ve program kabul edilmişti. Bu programa göre Rusya`nın, parlamentolu demokratik bir cumhuriyet olması öngörülmüştü.

Nisan 1917`de Petrograd`da işçilerin yeni protestoları başlayınca, burjuvazinin yeterli bir güce sahip olmadığı ortaya çıktı. Bu sırada 10 yıllık sürgünden sonra Rusya`ya geri dönen V.İ. Lenin`in etkisiyle Bolşeviklerin sayısı çoğalmaya başlamıştı. Nisan ayının sonlarında 100 bin üyesi olan Bolşevikler, Temmuz ayının sonlarında 240 bin üyeye, Ekim 1917 arifesinde ise 350 bin civarı üyeye sahip hale gelmişti.

Merkezde yaşanan olaylar bölgelerde de tekrarlanmaktaydı. Şöyle ki, Martın 3`de Bakü işçileri Petrograd işçilerine destek olarak bir günlük grev yaptılar. Bu sırada devrim, Zakafkasya bölgesini kontrol dışı bırakmıştı. 9 Mart 1917`de Geçici hükümet kararıyla Zakafkasya`da mülki yönetimi sağlamak amacıyla Özel Zakafkasya Komitesi oluşturuldu. Komite üyeleri IV. Devlet Duması`ndaki temsilcilerden oluşmaktaydı. Daha açık bir ifadeyle, komite başkanı Rus kadeti (milletvekili) V.A.Harlamov, üyeleri ise, Azerbaycanlı kadet -sonralar Müsavatçı olacak olan- M.Y. Caferov, Gürcü kadet K.Abaşidze, Ermeni kadeti M.Papacanov ve Rus kadeti P.Pereverzev idi. 2 gün sonra ise Pereverzev`in yerine Gürcü menşeviki A.Çenkeli atanmıştır. Bu komite doğrudan Geçici hükümete tabi olarak mülki işleri yerine getirecek ve herhangi bir yasama yetkisine sahip olmayacaktı (Guliyev, 2015: 150-157).

Fakat devrim ortamının doğasında bulunan alt üst oluş, Rusya ekonomisini adeta felç etmişti; fabrikalar kapanıyor, ürün fiyatları artıyor, halk açlıkla karşı karşıya kalıyordu. Örneğin yalnızca Mayıs-Temmuz 1917 arasında 439 fabrika kapanmıştı. Bu ortam, Mayıs ve Haziran aylarında ülkede sürekli grevlerin ve

kalkışmaların yaygınlık kazanmasına yol açtı. İşçiler 8 saatlik iş günü ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi talepleri ile sokaklara çıkıyor, ordu içerisinden sınırlı homurtular yükseliyor, köylülerden de sıkı şekilde isyan haberleri geliyordu. Köylüler toprak ağalarının evlerini yakıyor ve emlaklarını gasp ediyordu. Bu sırada Bolşevikler daha çok itibar kazanarak Petrograd Sovyetlerini ele geçirdiler. Ayrıca I. Dünya Savaşı cephelerinden gelen başarısızlık haberleri de insanları sınırlendirmekteydi. Rus ordusunun Galıçya'da Almanlara mağlup olarak 60 binden fazla asker kaybetmesi büyük endişeye neden oldu.

10 Haziran 1917'de Bolşevikler tarafından *Bütün İktidar Sovyetlere* sloganıyla büyük bir gösteri St.Petersburg'da başladı. Bu sırada Menşevikler ve Eserler de gösteriler yapmaya karar vermişlerdi. 18-25 Haziran tarihlerinde bir çok gösteri birçok şehirde hayata geçirildi. 3 Temmuz'da I. Makineli tüfek alayı askerleri Geçici Hükümet'e karşı bir gösteri düzenlediler. 4 Temmuz sabahı 500 bin kişiden oluşan bir kalabalık başkent sokaklarına dökülmüştü. Gösteriler sadece başkentle sınırlı kalmayıp, diğer bölgelere de sıçradı. 31 Ağustos'da Eser ve Menşeviklerden ibaret yönetim kurulu istifa ederek Petrograd Sovyeti'nin yönetimini Bolşeviklere bıraktılar. Eylül 1917'nin başlarından itibaren Rus halkı daha da ağırlaşan açlık ve sefalet içindeyken Geçici Hükümet bu sorunlarla baş edemez hale gelmişti. Bu sırada Finlaniya'da bulunan Lenin, Bolşevik Partisi'nin merkez komitesine sürekli mektuplar göndererek her devrimin nihai sonucunun iktidara sahiplenmek olduğunu yazıyor ve iktidarın Sovyetlerin eline geçmesiyle Rus işçi ve köylülerinin gerçek egemenliğe kavuşacağını iddia ediyordu. Mektuplarında, isyanın başarıyla sonlanması için işçi, köylü ve askerlerden oluşan *Kızıl Ordu*'nun derhal Petrograd'ı tutmasını ve Geçici hükümetin bulunduğu Kışlık Sarayı'nı, Parlamentonun bulunduğu Marinski Kalesi'ni, telefon, telegraf ve demiryolu idaresini, ayrıca Neva nehri üzerindeki köprülerin ele geçirilmesini gerekli buluyordu. 7 Ekim'de gizlice Petrograda dönen Lenin, 20 Ekim'de Rusya genel Sovyetler Kongresi'nin çağrılmasına karar vermişti. Fakat devrim deşifre olduğundan 23 Ekim'i 24'üne bağlayan gece Geçici Hükümet başkanı Kerenski, Askeri Devrim Komitesi'nin üyelerinin tutuklanmasını talep etti. Fakat Lenin'in emriyle Askeri Devrim Komitesi daha önce davranarak Kışlık Sarayı'nı işgal etti. Yeni hükümet üyelerinin komiser olarak adlandırılması, hükümete de *Halk Komiserleri Sovyeti* (Konseyi) adının verilmesi kararlaştırıldı; Lenin ise Halk Komiserleri Sovyeti başkanı seçildi. Böylece 24 Ekim'i 25'ine bağlayan gece Rusya'da yeni bir dönem başlandı. Tüm iktidar Bolşeviklerin eline geçti (Sadikov, 2010: 102-116).

Azerbaycan'da bağımsızlık hareketinin öncüsü olarak bilinen Müsavat Partisi, Rusya'daki *Ekim Devrimini* olumlu bir şekilde karşılamış ve devrimin ilk aşamasında Bolşeviklerle aynı safta yer almıştı. Müsavatçılar 'tek ve bölünmez Rusya' ülküsünü savunan Eser ve Menşeviklerin yönetimi ele almasını, Rusya'daki milli azınlıklar açısından olumlu bulmuyor ve dolayısıyla milletlerin kendi kaderini belirleme konusuna ılımlı yaklaşan Bolşeviklere umutla bakıyorlardı. Ancak ilk başlarda (1917-1918) Bolşevikler, gerçekten ulusların kendi kaderlerini belirleme haklarının tanıdığına belirtseler de, daha sonraki dönemde, 1920'li yılların başında bu ulusların sadece sosyalizm rejimini seçtikleri takdirde kendi kaderlerini belirleme haklarının olduğunu ileri sürmeye başlayacaklardır (Gafarov, 2008: 140).

11 Ekim 1917'de Zakafkasya Komitesi'nin girişimleri ile Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren partilerin katılımıyla düzenlenen konferansta Menşevikler, Müsavatçılar, Taşnaklar ve Eserlerden oluşan grup, Bolşeviklerin egemenliğini kabul etmediklerini belirterek bölgenin yönetilmesi için *Zakafkasya Komiserliği*'nin oluşturulmasına karar verdi. 15 Kasım 1917 tarihinde Gürcü Menşeviki E.P. Gegeçkori'nin başkanlığında kurulan Komiserlik, Petersburg'daki Bolşevik Hükümeti'ni tanımadığını beyan etti. Fakat Bolşevik Hükümeti ile ilişkilerini koparmayan Komiserlik, Rusya İmparatorluğu'nun bir birimi olduğunu kabul etti (Gafarov, 2008: 141).

4. 1918-1920 YILLARI AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİ

4.1. Zakafkasya Seyminin Faaliyeti

Şubat devriminin zaferinden sonra Müsavat Partisi, artık çarlık rejimi yıkıldığı için illegal bir yapı olmaktan çıkmış ve açık şekilde faaliyete başladı. 22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti'ne seçimlerde Bakü'de Müsavat, tüm oyların % 40'ını toplayarak zafer kazandı. Rusya Duması Bolşevikler tarafından feshedildikten sonra onun Güney Kafkasya'dan olan üyeleri, Zakafkasya Komiserliği'nin yerine *Zakafkasya Seymini* (bölgesel devlet ya da eyalet olarak tanımlanabilir) oluşturma kararını verdiler. 23 Şubat 1918'de Tiflis'te Zakafkasya Seymi kuruldu ve bu yapı, Güney Kafkasya'nın yüksek yönetim organı olarak kabul edildi. Seym üyelerinin büyük çoğunluğunu Gürcü Menşevikleri ve Müslüman Müsavat oluşturmakta, üçüncü sırada ise Ermeni Daşnaksütyun üyeleri gelmekteydi. Gürcü lider Gegeçkori, Seym'den aldığı yetki ile Kafkasya Hükümeti'ni oluşturdu ve alınan kararla Seym üyesi milletvekillerinin sayısı 3 kat artırıldı. Böylece Seym; 33 Menşevik, 30 Müsavat ve tarafsız demokratik grup, 27 Taşnak, 7

Müslüman Sosyalist Grup, 5 Eser, 4 Hümmetçi ve 3 İttihatçı milletvekili oluştu. Seymi oluşturan her üç millet, fiili olarak bağımsız faaliyet göstermekte ve kendi aralarında anlaşmakta zorluk çekmekteydiler. Her biri kendi toplumunun çıkarları doğrultusunda ulusal örgütler kurmuş ve kendi ülkelerini hayata geçirmek yolunda adımlar atmaya başlamışlardı. Bu nedenle Seymi oluşturan bu 3 milletin ulusal çıkarları zamanla çatışmaya başladı.

Seym, faaliyetine Türkiye (o zaman Osmanlı) ile barış görüşmeleri ile başladı. 3 Mart 1918'de Sovyet Rusya, Almanya ile *Brest-Litovsk Barış Anlaşması*'ni imzalayarak Rusya'yı I. Dünya Savaşı içerisinde çıkardı. Bu anlaşmaya göre 1877-1878'li yıllarda Rus-Türk savaşına kadarki sınır hattı yeniden tesis edilmeli, Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri Türkiye'ye verilmeli, Rus askerleri, Osmanlı içerisinde ve özellikle sınırlarında yaşayan Ermeni silahlı çetelerini silahsızlaştırmalı idi (Nuriyeva, 2015: 243-244). Brest-Litovsk görüşmelerinin ikinci aşamasında Sovyet Hükümeti Türk-Ermeni meselesini de gündeme getirmiş, Lenin ve Stalin tarafından ortaya atılan 11 Ocak 1918'de 13 numaralı kararlar ulusların kendi kaderini tayin meselesine uygun olarak Ermenilerin kendi devletlerini oluşturma haklarının olduğu belirtilmiştir. Ayrıca tüm Ermenilerin Osmanlı'da kendi yaşadıkları topraklara geri dönme hakları tanınması gerektiği de ileri sürülmüştür. Dolayısıyla Bolşevikler Anadolu topraklarında bir Ermenistan kurulmasını desteklemekteydiler (Hovannisian, 1967; 100). Almanya'nın 2 Mart'ta Petrograd'ı bombalamaya başlaması ve Rusya'yı mecbur bırakması üzerine Bolşevik Rusya Brest-Litovsk Anlaşmasını kabul etti ve Doğu Anadolu bölgesini Osmanlı'ya bırakmaya razı oldu. Osmanlı Devleti ise bundan bir hafta sonra Kafkasya Hükümetine telegraf yollayarak bölgeyi boşaltmasını talep etti (Kılıç, 1998: 344).

14 Mart 1918 tarihinde faaliyete başlayan ve bir ay devam eden Trabzon Konferansında Güney Kafkasya temsilcileri, yani Zakafkasya Seymi üyeleri, Brest-Litovsk anlaşmasının Kafkasya ile ilgili maddelerine karşı çıktılar. Bununla birlikte, Seym'in Müslüman üyeleri Osmanlı Devleti ile dinsel, dilsel ve kültürel yakınlıkları nedeniyle tüm talepleri kabul etmeyi destekliyorlardı. Osmanlı, Seym'den gelen itirazlara karşı çıkarak Güney Kafkasya hükümetinin bağımsızlığını ilan edeceği ve Rusya'dan ayrılacağı takdirde belirtilen bölgeleri işgal etmeyeceğini bildirdi. Seym bu talebi kabul etmedi ve Azerbaycanlı üyelerin karşı çıkmasına rağmen Ermeni ve Gürcülerin ısrarı ile 13 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (Gafarov, 2008: 142).

Osmanlı'nın Zakafkasya Hükümeti'ne kendi bağımsızlığını ilan etme teklifi daha 1918'in ilk başlarından itibaren gündemdedi. Osmanlı bölgede oluşturulacak yeni devleti Rusya ile arasında bir koruyucu duvar olarak görmekteydi. Ayrıca böyle bir devletin oluşturulmasıyla Osmanlı, kendi topraklarında bir Ermeni devleti oluşturulması iddialarının da çürütebilirdi. Bu nedenle Enver Paşa, oluşturulacak devletin yapı ve rejimine bakılmadan, Osmanlı tarafından hemen tanınacağını belirtiyordu (Reynolds, 2011: 195).

Ancak Müslümanlar ve diğerleri arasındaki fikir ayrılıkları bölgede iç çatışmanın yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle 31 Mart 1918 tarihinde Bakü'de Müslümanlara karşı yaşanan katliamdan sonra Kafkasya hükümetinin birliği daha da zayıflamıştır. Savaşı kaybeden Zakafkasya Seymi, 22 Nisan 1918'de Osmanlı talebi üzerine kendi bağımsızlığını ilan etmiş, fakat fazla yaşayamamış ve 26 Mayıs 1918 tarihinde kendini fesh etmiştir. Aynı gün, yani 26 Mayıs'ta 1918'de Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Bayraktar, 1994: 56-69).

4.2. 1918 Mart Soykırımı ve Bakü Komünü

Müsavat Partisi ilk başlarda Rusya'da Ekim Devrimi'ni desteklese de daha sonra Mart 1918'de Bakü Sovyeti'nin "savaş komunizmi" ve Müslümanlara karşı tavırları nedeniyle onlara karşı çıkmaya başladılar. Anti-Bolşevik Rus askerleri ve bir çok Müslüman grupları tarafından yardım alan Müsavat üyeleri Bakü'de kontrolü ele almaya çalıştılar (Swietochowski, 1985: 107-108). Bu sırada Osmanlı Devleti yetkilileri yapılan gizli görüşmelerde Zakafkasya Seymi'nin Azerbaycanlı üyeleri, Osmanlı'yı Azerbaycan'a yardım etmeye ve Bakü'ye kadar ilerlemeye çağırıyorlardı. Sonuç olarak Mart ayında Bakü'de Bolşevikler ve Taşnaklar birleşerek Müsavat Partisi'ne karşı şiddetli bir katliam yaptılar. Daha iyi organize edilmiş ve silahlanmış Bolşevik ve Taşnak birlikleri, Müsavat üyelerini katlederek bölgede üstünlüğü ele almayı ve Bakü Komünü'ni tesis etmeyi planlıyorlardı. Fakat bu katliamlar sadece Müsavat üyelerine karşı olmakla kalmamış, bölgenin tüm Müslüman nüfusuna karşı yönelmiştir. Azerbaycanlılar tarafından *Mart Olayları* olarak anılan bu katliamlarda 12 bin Müslüman katledildi ve bölgenin Müslüman ahalisinin yarısı, ülkenin diğer bölgelerine göç etmeye mecbur kaldı (Reynolds, 2011: 200). Ermeni kaynaklarına göre ise iki gün içerisinde yaşanan savaşta 3 bin Azerbaycanlı katledilmişti. Sonuç olarak Azerbaycanlıların büyük kısmı

şehri terketmiş ve bölgede Ermeni-Bolşevik üstünlüğü sağlanmıştı. Bununla birlikte Bakü`den başka bir yerde Bolşeviklerin herhangi bir üstünlüğü yoktu (Kazemzadeh, 1951: 70).

İlginç olan nokta, bu dönemde Ermeni ve Gürcülerin de Osmanlı`ya yanaşması ve kendi tekliflerini ileri sürmesiydi. Tiflis`in yöneticisi, Taşnak Aleksandr Khatisian, Osmanlı delegelerinin lideri Rauf Bey`e (Orbay), 400 000 Ermeni göçmeninin Anadolu`ya geri dönmesine izin verilmesi karşılığında Kars, Ardahan ve Batum`un Osmanlı İmparatorluğu ile birleştirilmesine onay vereceklerini belirtmişti. Zakafkasya Seymi Dışişler bakanı ve Gürcü sosyalisti Akaki Chkhenkeli de Rauf Beyi, Ermenilerin “zararlı unsur” olduğuna inandırmaya çalışıyor, sadece Zakafkasya içerisinde anarşinin önlenmesi amacıyla Osmanlı içerisinde özerk Ermenistan kurulması planını teşvik ediyordu. Fakat Rauf Bey, bu tekliflerin hepsini dinlese de hiç birisini kabul etmedi (Reynolds, 2011: 200).

Çarlık Rusyası`nın dağılması ve Bolşeviklerin iktidarı ele alması ile Mart 1918`de Bakü`te kanlı ayaklanma gerçekleşmiş, bunun ardından 25 Nisan 1918`de Bolşevikler kentin kontrolünü ele geçirerek 4 ay boyunca herhangi bir karşılık almadan Sovyet Rusya`sına 1.3 milyon ton petrol ihraç etmişlerdir. Bolşevikler ülkenin tamamını ele geçirebilmek amacıyla Gence`ye doğru ilerleseler de, Osmanlı İmparatorluğu`nun müdahalesi ve yardımı ile mağlup edilmişlerdir (Talibov, 2005: 12).

Sovyet tipli bir yönetime sahip olan Bakü Komünü, Mart 2018`de yaşanan kanlı olaylardan sonra, 25 Nisan 1918 tarihinde yönetimi ele alarak 3 ay sürecinde Bakü`yü yönetmiştir. Bakü Komünü, Ermeni kökenli Stepan Şaumyan başkanlığındaki Halk Komiserleri Sovyeti tarafından yönetiliyordu. 26 komiserden Bölge Komiseri Meşedi A. Azizbeyov ve Tarım komiseri M.G. Vezirov dışında diğer hiç birisi Azerbaycanlı değildi. Bolşevikler Bakü`de çok az desteğe sahip olsalar da, yönetimde önemli yere sahip olmakta, aynı zamanda Komün üyeleri arasında Eserler, Menşevikler ve Taşnaklar da bulunmaktaydılar. Fakat Bakü nüfusunun büyük kısmını oluşturan Müslümanlar bu kurumlarda temsil olunmamaktaydı.

Bu dönemde Bakü`de bir çok radikal değişiklik ve reform hayata geçirilmişti ki, bunlardan en önemlisi de Bakü petrolünün millileştirilmesi idi. Komünün askeri gücü olan Kızıl Ordu, Bakü`den Gence`ye doğru ilerleyerek bölgeyi tutmak istiyordu. Saldırıları sırasında ordunun büyük kısmını, neredeyse %70 civarını oluşturan Ermeni askerleri, bölgenin Müslüman ahalisine karşı çok sert ve şiddet dolu bir tavır takınmış ve bölge halkını yağmalamışlardı. Fakat bu sırada 28 Mayıs 1918`de bağımsızlığını ilan eden ve Azerbaycan`ın Bakü dışında geri kalan kısmını yöneten Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Osmanlı Ordusu`nun yardımı ile kurulan Kafkas İslam Ordusu aracılığıyla Kızıl Ordu`yu Göyçay civarında mağlup etti. Bundan sonra Komünün müdafaası zayıfladı. Komünün Bolşevik ve Müslüman olmayan üyeleri, yani büyük çoğunluğu oluşturan Taşnaklar, Sağ Eserler ve Menşevikler, Bakü`ye yardım için İran`ın Enzeli limanında beklemekte olan Büyük-general Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz Ordusu`nu davet etmek amacıyla 25 Temmuz 1918 tarihinde yapılan oylamayı kazanarak İngilizleri Bakü`ye davet ettiler. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti bu kararı protesto etti. Fakat 26 Temmuz 1918`de, yani kurulmasının 97. gününde İngilizler Bakü`ye girerek Komünü feshetti (Swietochowski ve Collins, 1999: 81-83). İngilizlerin Bakü`e girmesine en çok karşı çıkanlar Lenin ve Stalin oldu. Şaumyan`a yazdıkları mektuplarda İngilizlerin davet edilmesine sert bir biçimde karşı çıkmışlarsa da faydasız olmuş ve İngilizler Bakü`ye girmişlerdi. Fakat Azerbaycanlılar açısından bu sırada tesis olunan Merkezi Hazar Diktatörlüğü`nün Bakü Komünü`nden herhangi bir farkı veya üstünlüğü yoktu, o da Bolşevik-Ermeni birliği örneğinde yabancı bir işgaldi. Tüm bunlara rağmen Bakü İngilizlerin işgali altında fazla kalmamış ve 15 Eylül 1918`de Osmanlı Ordusu`nun yardımı ile Bakü geri alınmış ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin başkenti ilan edilmiştir.(Swietochowski ve Collins, 1999: 84).

4.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC)`nin Kuruluşu ve Faaliyeti

22 Nisan 1918`de Osmanlı Devleti`nin ısrarları üzerine kendi bağımsızlığını ilan eden Zakafkasya Seymi, demokratik federatif bir cumhuriyete dönüşse de, dış politika açısından başarısız bir kurum olarak kaldı ve herhangi önemli bir adım atamamıştır. Bölgedeki buhranın sona erdirmek için kurum içi birlik hiçbir zaman sağlanamamış, “birliği” oluşturan 3 milletin üyeleri arasındaki çatışmaların arkası kesilmemiştir. Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Erivan guberniyalarında Müslüman ahaliye karşı şiddet uygulanmış ve tüm bölgelerde anarşi sürekli bir hal almıştır. Bu nedenle 26 Mayıs 1918 tarihinde Seym, Tiflis`te sonuncu görüşmesine toplandığını ilan etti. Bundan sonra, 27 Mayıs 1918`de Seym`in Azerbaycanlı üyeleri Azerbaycan Milli Şurası (Ulusal Konseyi)`ni tesis ettiler ve bu konsey, 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis`te yaptığı ilk toplantısında Azerbaycan`ın bağımsız bir cumhuriyet ilan edilmesinin önemli olduğunu belirterek bağımsızlık hakkında 6 maddeden oluşan bir beyannameyi kabul etti (Hasanov, 2005: 50).

İstiklal Beyannamesi, bütün Müslüman-Türk dünyasında, genel olarak da bütün Doğu ülkeleri arasında ilk defa Azerbaycan`da, parlamentolu demokratik bir cumhuriyetin kurulduğunun habercisi olmaktadır. Bu belgeye göre:

1. Azerbaycan halkı kendi ulusal yönetimine sahip olmakta, bu yönetim Güney-Doğu Zakafkasya bölgesini kapsamakta ve tam hukuklu, bağımsız bir devlet olmaktadır.
2. Bağımsız Azerbaycan devletinin yönetim şekli Halk Cumhuriyeti`dir.
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, bütün milletlerle, özellikle komşu milletler ve devletlerle barışçıl ilişkiler kurmak niyetindedir.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, milliyetine, dinine, sınıfına, ırkına bakmaksızın kendi sınırları içerisinde yaşayan bütün vatandaşlara siyasi haklar ve vatandaşlık hukuku sağlamaktadır.
5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kendi topraklarında yaşayan bütün milletlerin özgür şekilde gelişimi için geniş olanaklar sunmaktadır.
6. Müessisler Meclisi (Parlamento) toplanana kadar Azerbaycan`ı halkın seçtiği Milli Şura (Ulusal Konsey) ve Milli Şura karşısında sorumluluk taşıyan Geçici Hükümet yönetecektir.

Milli Şura`nın başkanı olarak Mehmet Emin Resulzade, yardımcısı Hasan Bey Ağayev ve genel sekreter olarak da Mustafa Mahmudov belirlendi. Aynı gün, yani 28 Mayıs`ta 9 bakanlıktan oluşan kabineye Feth Ali Han Hoyski başkan seçildi. Bu günlerde Azerbaycan`ın 2 milyon 750 bin civarı nüfusu vardı. Bunun da 1.9 milyonu Müslüman olup yüz ölçümü 97,3 bin km² olarak belirlenmişti. Fakat bu rakamın 15,6 bin km² si, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ile tartışmalı bölgelerden oluşmaktaydı (Yagublu, 2015: 26-27).

Yeni kurulmuş bir devlet olan AHC`nin uluslararası ilişkiler sistemine girme süreci kolay değildi. Hatta bunu göz önünde bulunduran Azerbaycan Dışişleri bakanı M.H. Hacinski, Türkiye (Osmanlı) Dışişleri Bakanlığına müracaat yaparak Avrupa ülkelerinde, aynı zamanda Moskova`da faaliyette bulunan Türk büyükelçilikleri aracılığıyla Azerbaycan`la Avrupa ülkeleri arasında aracı olmasını istemişti. Türk büyükelçilikleri de Azerbaycan`ın bağımsızlığını dünya devletlerine duyurmak konusunda yardımcı olmuşlardı (Hasanov, 2005: 50).

Bu sırada Azerbaycan`ın hak iddia ettiği bazı topraklarda, Ermenistan ve Gürcistan`ın da kimi iddiaları vardı. Nitekim Batum`da Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde bu konu tartışılmış ve sonuçta Azerbaycan`ın Aleksandropol guberniyası sınırlarında bulunan topraklarda Ermeni kantonu oluşturulmasına onay verilmiştir. Ayrıca Erivan şehrinin Ermenilere verilmesi karşılığında Azerbaycan`ın Yelizavetpol guberniyası sınırları içerisinde bulunan Karabağ topraklarında Ermenilerin iddialarından vaz geçmesi talep edilmiştir. Böylece 4 Haziran 1918`de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında *Dostluk ve Barış Antlaşması* imzalandı. Bu anlaşma, Azerbaycan`ın imzaladığı ilk uluslararası anlaşması olarak tarihe geçmiştir (Hasanov, 2005: 51).

Haziran 1918`de kabul edilen AHC`nin ilk bayrağı Osmanlı bayrağı ile aynı olup, kırmızı fonda beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldızdan oluşmaktaydı. Fakat bu bayrak Osmanlı ordusu Azerbaycan`ı terkettikten ve İngilizler yeniden bölgeye girdikten sonra, 9 Kasım 1918 tarihinde, günümüzdeki mavi, kırmızı ve yeşil renkleri olan beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldızla dönüştürülmüştür.

AHC ilk önce İran tarafından şüphe ile karşılandı. Zira Tahran yönetimi, Azerbaycan`ın irradantizminden¹ çekiniyordu. Tahran`ın korkuları ve endişeleri, Osmanlı ordusunun Haziran 1918`de Tebriz`e girmesiyle daha da artmaya başladı. Azerbaycan topraklarında barış ve istikrar vad eden Osmanlı, Dağlık Karabağ`da Ermeni isyanlarının bastırılmasında ve Bakü`nün yabancı işgalcilerden geri alınmasında Bakü`ye önemli yardımlar yapmıştı (Swietochowski, 1985: 130).

1918 Mayıs ayının sonlarında, Nuru Paşa komutasında *Kafkas İslam Ordusu* olarak adlandırılan Osmanlı ve Azerbaycan ortak askeri kuvvetleri Gence`ye geldi. 18 bin kişilik bu ordunun 1/3`ü Osmanlı`nın 5. Piyade Alayından, geri kalan kısmı ise Azerbaycanlı Ali Ağa Şihlinski`nin Müslüman Ulusal Birliği ve diğer askeri gruplardan oluşmaktaydı. (Swietochowski, 1985: 130).

Osmanlı ordusu komutanı Nuru Paşa, Azerbaycan Bakanlar Kabinesi`nin sosyalist üyelerinin görevden alınmasını emretmiş, milliyetçi olan fakat Osmanlı taraftarı olmayan bakanları da kovmakla tehdit etmişti.

¹ Kendine ait toprakları geri isteme

Ayrıca Tebriz'e girerek İran'ın elinde bulunan Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna çaba harcayan, Demokrat Parti lideri Şeyh Muhammad Hiyabani'yi de Kars'a sürgüne yollamış ve İran Azerbaycanı'nda sadece Osmanlı yanlısı *İslam Birliği*'nin tek politik parti olarak kalmasına izin vermişti (Pipes, 1964: 205).

1918 yazının sonlarına doğru Nuru Paşa, yalnızca Azerbaycan topraklarını değil, İran Azerbaycanı'nı da ele geçirmişti. Ekim'de Dağıstan toprakları da Osmanlı'nın himayesine geçmiş ve böylece çok kısa bir süreliğine olsa da Büyük Azerbaycan bütünüyle Osmanlı yönetimi altına girmişti. Ancak I. Dünya Savaşı'nı kaybederek 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya mecbur bırakılan Osmanlı Devleti tüm Kafkasya'yı terketmek zorunda kaldı (Swietochowski, 1985: 139). Mondros'un 11. maddesi, Türk ordusunun 1 hafta içerisinde Bakü'yü, 1 aydan geç olmayarak ise Azerbaycan'ı terketmesini öngörüyordu. Antlaşmanın 15. maddesine göre ise Türklerin yönetimi altında bulunan Zakafkasya demiryolu, müttefiklerin kontrolüne bırakılıyordu.

Osmanlılar Azerbaycan'ı terk ettikten hemen sonra İngilizler yeniden Azerbaycan'a girdiler. Azerbaycan'ın stratejik konumu, özellikle Bakü'nün petrol açısından zenginliği, İngilizlerin dikkatini en çok çeken unsur olmuştu. İngiliz General Thomson komutasındaki müttefik orduları Bakü'ye girdikten sonra, *Britanya Petrol Yönetimi* adlı bir kurum tesis olunmuş ve bu kurum, o dönemdeki fiyatlarla 114 milyon ruble değerinde Bakü petrolünü Avrupa'ya ihraç ederek Azerbaycan ekonomisine önemli zarar yaşattır. 1919'da müttefik orduları Bakü'den gittikten sonra Azerbaycan hükümeti bu büyük zararı telafi etmek ve petrol endüstrisini canlandırabilmek için çaba göstermiş, petrol sektöründe bağımsız bir politika izlemeye çalışmış ve özellikle Batılı şirketlerle işbirliği yapmıştır. Fakat Azerbaycan'ın bu alandaki girişimlerden önemli gelirler elde ettiği söylenemez (Talibov, 2005: 13).

17 Kasım 1918'de İngilizler Bakü'ye girdikten sonra Başbakan Hoyski'nin Müsavat hükümeti yönetimini kısıtlamaya başladılar. Bununla birlikte general Thomson, müttefiklerin eski guberniya sınırlarını koruma politikasına uygun olarak Karabağ ve Zengezur bölgelerinde Azerbaycan'ın iktidarını tanıdı ve bu bölgelere Ermeni karşıtlığı ile bilinen Hosrov Bey Sultanov'u yönetici olarak atadı. Thomson bunu geçici karar olarak açıkladı ve tüm toprak sorunlarının kısa bir süre sonra toplanacak olan Paris Barış Konferansı'nda çözüleceğini bildirdi (De Waal, 2003: 128).

Bu sıralarda tansiyonu yüksek iç politik tartışmalar sonucunda 7 Aralık 1918 tarihinde AHC Parlamentosu kuruldu. Parlamento, temel olarak Müsavat tarafından yönetilmekte olan Milli Şura'nın genişletilmiş versiyonu idi. Burada Hümmet, Müslüman Sosyalist Bloğu, Ahrar (liberal), İttihat (İslamcı) ve hatta Ermeni temsilcileri de bulunmaktaydı. Parlamentodaki en büyük grup olan Müsavat 120 sandalyeden 38'ine sahip idi. Hümmet grubu ise bir kaç Bolşevik üyeyi içermekteydi. Daha sonra Bolşevik işgalinin hemen öncesinde bu grubun üyeleri, Hümmet ve Müsavat'tan yeni katılımcılarla birleşerek *Tüm Güç Sovyetlere* sloganını destekleyeceklerdir (Swietochowski, 1985: 128).

Azerbaycan hükümeti, varlığını sürdürdüğü yaklaşık iki yıllık –tam olarak 23 ay- süreçte tipik bir post-kolonyal devlet görünümüne sahip olup, temel olarak Azerbaycanlı kadroların yetiştirilmesi için önemli bir çaba harcamıştır. Rus sivil çalışanlara birçok resmi görüşme ve yazışmaları Rusça gerçekleştirme izni verilmişti; fakat onlar da 2 yıl içerisinde Azerbaycan dilini öğrenmeliydiler. Tüm okullarda Azerbaycan dilinde eğitim kararı verilmiştir. Birçok Azerbaycanlı eğitim için Türkiye ve Avrupa'nın farklı ülkelerine gönderilmiş, aynı zamanda Türkiye'den önemli sayıda öğretmen Azerbaycan'a getirilmiştir. İlk üniversite olan ve Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren Bakü Üniversitesi, 1 Eylül 1919'da açılmıştır. Bu sıralarda Latin alfabesine geçilip geçilmemesi tartışılmış, ancak yerel kadroların yetersizliği nedeniyle Rusça, devlet organlarında kullanılan temel dil olarak kalmıştır (Swietochowski, 1985: 148).

4.4. Paris Barış Konferansında Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanıtılması

Osmanlı ordusu bölgeyi terkettikten sonra Azerbaycan'ın kendi bağımsızlığını dünya kamuoyuna tanıtması konusu ciddi zarar gördü. Fakat tüm sorunlara rağmen Azerbaycan hükümeti bu idealinden vaz geçmedi. Öncelikle 10 Kasım 1918'de Başbakan Hoyski ve Dışişleri bakanı Adil Han Ziyadhanov, ABD'nin Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'a müracaat ederek AHC'nin bağımsızlığının dünya devletleri tarafından tanınmasına yardım etmesini rica ettiler. Wilson bu dönemde uluslararası ilişkilerin ve uluslararası sistemin yeniden kurulmasının temel aktörlerinden birisi olarak algılanıyordu. Bundan sonra Bakanlar Kurulu, General Thomson'a, İngilizlerin Azerbaycan'ın işlerine karışmadığı sürece istiklalîyet ve memlekete zararlı olmadıklarının düşünüldüğünü ifade eden bir mektup yolladı. Karşılığında ise Thomson, Azerbaycan hükümeti ile işbirliğine hazır olduğunu belirtti. Nitekim 26 Aralık 1918 tarihinde yine Hoyski başkanlığında yeni hükümet oluşturuldu ve Thomson bu hükümeti tanıdığını bildirdi. Britanya hükümeti

de, Azerbaycan'ın sınır sorunlarının hepsinin, kısa bir süre sonra toplanacak olan Paris Barış Konferansı'nda çözüme kavuşturulacağına inandığını belirtmişti.

Kurulan yeni hükümet parlamento ile birlikte Paris Barış Konferansı'na katılacak Azerbaycanlı temsilciler grubunu seçti. Bu grubun başkanlığına E.M. Topçubaşov, yardımcılığına ise hükümet üyesi M.H. Hacinski atandı. Paris'e gitmek için 3 ay İstanbul'da vize beklemeye mecbur kalan temsilciler sonunda Fransa'ya gelebildiler. Fakat Ermenilerin ciddi çabaları sonucu Topçubaşov'un Paris'e gitmesi imkansız oldu ve grubun başkanı olarak Hacinski atandı. Büyük zorluklara rağmen Azerbaycan hükümeti konferansa katılabildi ve olumlu sonuca vardı.

Şöyle ki, Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesi ilk defa 2 Mayıs 1919'da ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un teşebbüsü ile, ABD, Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya hükümet başkanlarının temsil olunduğu Dörtler Konseyi'nde görüşüldü. Wilson, Azerbaycanlı temsilcilerin konferansa katılmasına olumlu yanıt verdi ve Topçubaşov'u temsilci grubun başkanı olarak kabul edilmesi taraftarı olduğunu açıkladı. 23 Mayıs'ta Azerbaycanlı temsilciler, İngiliz temsilci grubunun üyesi Luiz Mallet ile; 28 Mayıs'ta ise Topçubaşov, ABD temsilciler grubunun üyesi G. Morgentau ile görüştü ve bu görüşmede Azerbaycan'a mali yardım meselesi müzakere olundu. Azerbaycanlı temsilciler, Wilson'a 6 talepten oluşan bir belge ileri sürerek ABD cumhurbaşkanının bu meselelerle ilgili yardımcı olmasını rica ediyorlardı. Belgede Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması, Azerbaycanlıların konferansa katılabilmesi, Azerbaycan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi, Wilson prensiplerinin Azerbaycan'a da uygulanabilmesi, ABD'nin Azerbaycan'a askeri yardım etmesi ve ABD ve Azerbaycan arasında diplomatik ilişkilerin kurulması talepleri yer almaktaydı. Fakat bu talepler kabul edilmedi (Hasanov, 2005: 56-58).

I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizler Almanları mağlup etmeye odaklanmışsa da, savaştan sonra Bolşeviklerin devrilmesi temel hedef haline gelmiş ve bu nedenle Britanya hükümeti 1920 yılının başlarında mağlup edilene kadar Çarlık Rusyası yönetimini geri getirmeye çalışan Denikin'e destek vermiştir. Fakat Denikin'in ordusu Bolşevikler tarafından mağlup edildikten sonra Zakafkasya toprakları, Britanya tarafından yönetilen bölgelerle Bolşevik Rusya arasında bir bariyer olarak görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle Britanya ilke olarak, bölge cumhuriyetlerinin bağımsızlığının dünya devletleri tarafından tanınması kararını almıştır. Fakat Churchill daha sonra bu adımın realiteyi yansıtmadığını ve ergeç bu toprakların Bolşevik Rusya tarafından tutulacağını bildiğini söylemiştir (Ullman, 1968: 68, 77-78). Böylelikle AHC'nin bağımsızlığı 11 Ocak 1920 tarihinde, İngiliz Lord Curzon'un teklifi ile dünyanın önemli güçleri tarafından Paris Barış Konferansında de-facto tanınmıştır. Bu tanınmanın temel nedenlerinden birincisi Azerbaycan'ın petrol zengini olması ve enerji kaynaklarının İngilizlerin özel planlarına dahil olması idi. AHC'nin bağımsızlığı de-facto tanındıktan sonra Azerbaycan'da kurulan 16 diplomatik temsilcilikten biri de İngiltere büyükelçiliği olmuştur (Hasanov, 2000: 55-57).

5. AZERBAJYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN YIKILMASI VE AZERBAJYCAN SSC'NİN KURULMASI

Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesinin hızlandırılması amacıyla Rusya Bolşeviklerinin etkisiyle Hümmet Partisi, Temmuz 1919'da ikiye bölündü. Bir kısım *Sosyal Demokrat İşçi Partisi-Hümmet (SDİP)* oldu ve Moskova'dan bağımsız politikasına devam etti, diğer kısım ise *Azerbaycan Komünist Partisi-Hümmet (AKP)* oldu ve Rusya bolşeviklerinin etkisi altına girdi. Şubat 1920'de Moskova'nın etkisiyle Hümmet ismi AKP'nin isminden çıkarıldı. AKP, Müsavat'ın faaliyetini, özellikle onun Birleşik Krallık'la olan ilişkilerini gözden düşürmeye çalışıyor, ayrıca, Türkiye gibi Azerbaycan'ın da İngiliz emperyalizminden eziyet çektiğini, Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesinin işçi ve köylülerin temel kurtuluş yolu olduğunu ve ülkeye gerçek bağımsızlığını getireceğini iddia ediyordu (Swietochowski, 1985: 171-172).

İngiliz ordusu ülkeyi terkettikten sonra Azerbaycan 1920'de uluslararası tanınma ile ödüllendirildi. Buna rağmen bolşeviklerin ülkedeki faaliyeti genişlemekte, hatta Müsavat Partisi içinde bile bolşevik yanlılarının sayısı artmakta idi. Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal edebileceğini göz önünde bulunduran Resulzade bile, parti içi tartışmalarda bolşevik taraftarı kişilerin yanında yer almakta, örneğin İçişler bakanı Mammad Hasan Hacinski'nin Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıması karşılığında ona petrol sektöründe vd. büyük imtiyazların verilmesini savunmaktaydı.

Sosyalist sistemi benimseme çabaları sürse de AKP üyeleri Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak istiyorlar, bununla birlikte Sovyet ordusunun yardımına ihtiyaç duyduklarını da biliyorlardı. 1919 yazında Etnik Meseleler Konusunda Halk Komiseri olarak atanan Nariman Narimanov, Moskova'nın Azerbaycan bağımsızlığını tanıması için yoğun çaba harcamıştı. Fakat bu istek gerçekleşmedi ve Sovyet ordusu Azerbaycan'ı işgal etti (Swietochowski, 1978: 130).

Türkiye lideri Mustafa Kemal, İngilizlerin Azerbaycan'ı terketmesinden büyük oranda memnun olsa da, Rusların bölgeyi yeniden ele geçirmesini de istemiyor ve 28 Nisan 1920'de Lenin'e yazdığı mektupta Azerbaycan'ın işgal edilmemesini rica ediyordu. Fakat bu mektup Lenin'e çok geç, Haziran ayında ulaşmıştı. Moskova'daki Azerbaycanlı delegelerin petrol imtiyazları ile ilgili müzakereleri devam ederken, 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu Bakü'ye girdi. Aynı gün AKP parlamentoya müracaat ederek tüm gücün kendisine devredilmesini talep etti ve 'hain, suçlu ve devrim-karşıtı' Müsavat Partisi hükümetini devirdiğini açıkladı. Parlamento bu talebi kabul etmek zorunda kaldı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı fiili olarak sona erdi (Swietochowski, 1985: 181-182).

Azerbaycan yönetimi aşağıdaki şartlarla iktidarı bırakmayı kabul etmişti:

- 1- Rus ordusu Bakü'ye girmeden doğrudan demiryolu ile Anadolu'ya yardıma gitmeli
- 2- Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü korunmalı
- 3- Azerbaycan ordusu kalmalı
- 4- Azerbaycan siyasi partilerinin bağımsız faaliyeti sağlanmalı
- 5- Eski devlet yöneticileri, hükümet üyeleri ve milletvekilleri takip olunmamalı, devlet kurumlarında çalışanlar görevlerinden atılmamalı, yalnızca yöneticiler değiştirilmeli
- 6- Bağımsız şekilde toplanacak konsey, Azerbaycan'ın yönetim şeklini belirlemeli Fakat bu taleplerin hiç birisi yerine getirilmedi (Nuriyeva, 2015: 256).

Bakü işgal edildikten sonra Kızıl Ordu tüm ülkeyi, özellikle Gence'yi tutmak amacıyla, ilerlemeye başladı. Farklı bölgelerde Kızıl Ordu'ya karşı tepki 1924 yılına kadar devam etti. Aynı zamanda Sovyet yönetiminin ilan edilmesi, etnik çatışmalara ve göçmen sorununa da yol açtı. Culfa'dan göç eden Ermeniler Zengezur'da kendilerine ikamet talebi ederken, Zengezur'dan göç eden Azerbaycanlılar da Karabağ'ın Şuşa şehrine geldiler (Altstadt, 1992: 114).

27 Nisan 1920'de *Kavkraikom* (Kafkas Bölge Komitesi) tarafından *Azrevkom* (Azerbaycan Devrim Komitesi) kuruldu ve yerli komünist Nariman Narimanov başkanlığa, eski Hümmetçiler olan Mirza Davud Hüseyinov, Ali Haydar Sultanov ve Dadaş Bünyatzade komite üyeliğine atandılar. İlginç nokta, AKP ve Kavkraikom'un büyük çoğunlukla Ermeni ve Ruslar tarafından yönetilmesi idi (Pipes, 1964: 5).

28 Nisan 1920'de Bakü'de *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* (ASSC) ilan edildi. Kızıl Ordu 28-30 Nisan'da Lenkeran, Salyan, Şuşa, Ağdam vd. bölgeleri, Mayıs ayının başlarında Gence, Şamahı, Göyçay, Şeki, Zakatala ve Balaken'i ele geçirdi, Mayıs ayının ortalarında ise Karabağ bölgesi tamamen kontrol altına alındı. Rusya'nın askeri deniz kuvvetleri de Lenkeran ve Astar'a çıkartma yaptı. 3 Mayıs 1920'de kaza, mahal ve köy devrim komiteleri kuruldu, polis feshedildi, yerine işçi-köylü milis kurumu tesis edildi. 5 Mayıs 1920 tarihli kararla tüm han, bey toprakları müsadere edilerek ücretsiz şekilde köylülere dağıtıldı. 7 Mayıs'ta ordu ve deniz kuvvetlerinin yeniden tesis edilmesi hakkında karar verildi. Aynı tarihli diğer bir kararla Azerbaycan'daki tüm ormanlar, sular, yeraltı kaynaklar millileştirilerek devlet mülkiyetine geçirildi. 12 Mayıs tarihli kararla zadegan, bey, han, knyaz gibi rütbelere feshedildi.

15 Mayıs tarihli kararla Halk Eğitim Komiserliği vicdan özgürlüğü ilan ederek her türlü dini ibadeti yasakladı; din, devlet ve eğitim sisteminden ayrıldı. 24 Mayıs 1920 tarihli kararla petrol endüstrisi millileştirildi, yönetimine Lenin tarafından gönderilmiş A.P. Serebrovski atandı ve onun başkanlığı altında Azerbaycan Petrol Komitesi (daha sonra AZNEFT olacak) kuruldu. 6 Mayıs 1921'de ASSC 1. Sovyetler Kurultayı'nda, ASSC'nin ilk anayasası kabul edildi. Azrevkom feshedildi ve yerine ülkede yasama ve yürütme kurumu olan Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi (Az MİK) tesis olundu. AzMİK karşısında sorumlu kurum olan ASSC Halk Komiserleri Sovyeti –ki başkanı N.Narimanov'dur- yeniden kuruldu. Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Bolşevikler ülkedeki birçok aydın, din adamı, Azerbaycan ordusunun yüksek mensupları, Nargin adasında hapsedildi. 1920-1921 yıllarında AHC Bakanlar Kabini eski başkanları F.H.Hoyski ve N.Yusifbeyli, parlamento başkan yardımcısı H. Ağayev, hükümet üyeleri H.Refibeyli, İ.Ziyadhanlı vd. öldürüldüler. 28 Nisan 1920'den Ağustos 1921'e kadar Azerbaycan'da 48 bin kişi katledildi. Resulzade ise Stalin tarafından affedilerek bırakılmış², önce İstanbul, daha sonra Almanya'da sürgün hayatı yaşamıştır (Nuriyeva, 2015: 259-260).

² Bir zamanlar Resulzade'nin de Stalin'i kurtarması nedeniyle

1921 yazında Kirov'un (milliyetçe Ermeni) AKP 1. sekreteri (başkanı) olarak atanması sonucu, Transkafkasya cumhuriyetleri içerisinde sadece Azerbaycan, en yüksek otoritesi kendi milletinden olmayan bir devlet haline geldi (Blank, 1983: 334).

6. SONUÇ

Azerbaycan gerek yeraltı ve yerüstü zenginlikleri açısından gerekse stratejik konumu nedeniyle eski zamanlardan günümüze dek uluslararası ve bölgesel güçlerin dikkatini çekmiş ve birçok kez işgale ve yabancı yönetimlere maruz kalmıştır. Antik çağlardan itibaren Azerbaycan toprakları üzerinde Pers, Roma, Bizans, Selçuklu ve İran'daki Türk soylu devletlerin (Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler gibi) egemenlikleri söz konusu olmuş, zaman zaman da yerel feodal beyliklerin hükümlerine girmiştir. XIX. yy., yaklaşık bir asır sürecek olan Çarlık Rusyası işgalinin başlangıç dönemidir. Çarlığın 1917'de yıkılmasından kısa bir süre sonra ise, 28 Mayıs 1918 tarihinde, ilk bağımsız Azerbaycan devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) kurulmuştur. Ancak bu bağımsızlık dönemi kısa sürmüş, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Sovyet Kızıl Ordusu tarafından yıkılmış ve Azerbaycan toprakları tekrar işgal altına girmiştir. Dış politikada bağımsızlığının yitirilmesine rağmen Sovyet dönemi, kimi araştırmacılar tarafından Azerbaycan'ın birçok açıdan, özellikle sosyal yaşam, eğitim, kültürel, enerji ve endüstriyel sektörlerde gelişim yaşadığı bir dönem olarak da nitelendirilmektedir. Bu dönem öncesi ve sonrası yaşananlar Azerbaycan'ın modern tarihinin bir parçası olarak ele alınabilir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi olan 28 Mayıs 1918, Azerbaycan tarihinin en önemli günlerinden birini oluşturmaktadır. Bu nedendir ki her yıl 28 Mayıs günü Azerbaycan'da Cumhuriyet günü olarak kutlanmaktadır. Günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 yılında kurulduğunda kendisini 28 Mayıs'ta kurulan birinci bağımsız Azerbaycan devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devamı ilan etmiş, onun bayrak ve arma gibi bağımsızlık ve güç simgesi olarak onaylanmış devlet unsurlarını kabul etmiştir. Ayrıca bağımsızlık sonrası Sovyet döneminin ekonomi politikası değil, AHC döneminin liberal ekonomi politikaları uygulanmaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Altstadt, L. A. (1986). "Baku City Duma: Arena for Elite Conflict", *Central Asian Survey*, 5(3-4), 49-66.
- Altstadt, L. A. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Ascher, A. (2005). "Introduction", *The Russian Revolution of 1905: Centenary perspectives*, (Ed.) Jonathan D. Smele and Anthony Heywood, London and New York: Routledge.
- Bayraktar, H. (1994). *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)*, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Blank, S. (1983). "Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia: Autonomy vs Centralization, 1918-1924", in Ronald G. Suny (Ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, Ann Arbor: University of Michigan Slavik Publications.
- Bournatian, A. G. (1982). *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Yerevan on the Eve of the Russian Conquest* Malibu, California.
- britannica.com/event/Russian-Revolution-of-1905, (e.t. 27.02.2019).
- Cornell, E. S. (2011). *Azerbaijan Since Independence*, New York and London: M.E. Sharpe.
- De Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York: New York University Press.
- Gafarov, V. (2008). "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Akademik Bakış*, 2(3), 139-151.
- Göl, H. (2016). "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 153-170.
- Guliyev, İ.A. (2015). "Fevral İngilabı: Çarizmin Sügutu ve Siyasi Partiyalar", *Bakü Üniversitesinin Haberleri*, S. 4, ss.150-159.

- Hasanov, A. (2000). *Azerbaycan`ın ABD ve Avrupa devletleri ile ilişkileri (1991-1996)*, Bakü: Elm Basınevi.
- Hasanov, A. (2005). *Müasir Beynelxalq Münasibetler ve Azerbaycanın Xarici Siyaseti*, Derslik, Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Hovannisian, G. R. (1967). *Armenia: On the Road to Independence 1918*, Berkeley: University of California Press.
- Kazemzadeh, F. (1951). *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921*, New York: Philosophical Library.
- Kılıç, S. (1998). *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, İstanbul.
- Libaridian, J. G. (1991). "Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaknutyun", in Ronald G. Suny (Ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, Ann Arbor: University of Michigan Slavik Publications.
- Nissman, D. (1992). "The Nagorno-Karabakh Crisis: Prospects for Resolution", Hearing Before the Commission on Security and Cooperation in Europe, 102nd Congress, 1st Session, 23 October 1991, Washington: GPO.
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI.yüzyılın başlarına)*, Bakü: Mütercim.
- Pipes, R. (1964). *The Formation of the Soviet Union: Communism and the Soviet Union, 1917-1923*, Cambridge: Harvard University Press.
- Quelquejay, C. L. (1984). "Islam and Identity in Azerbaijan", *Central Asian Survey*, 3(2), 29-55.
- Reynolds, A. M. (2011). *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rhineland, L.H. (1983). "Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus", in Ronald G. Suny (Ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, Ann Arbor: University of Michigan Slavik Publications.
- Sadıkov, R. (2010). "Şubat Devriminden Sonra Rusya`da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi`ne Giden Yol", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(48), 101-118.
- Suny, G. R. (1983). *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, Ann Arbor: University of Michigan Slavik Publications.
- Swietochowski, T. (1978). "The Himmat Party: Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan: 1904-1920", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, 19(1-2).
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, New York: Cambridge University Press.
- Swietochowski, T. & Collins, C. B. (1999). *Historical Dictionary of Azerbaijan*, Lanham, Maryland, London: The Scarecrow Press Inc.
- Talibov, T.H. (2005). *Naxçıvan Ensiklopediyası*, İstanbul: Bakanlar Medya.
- Tolf, W. R. (1976). *The Russian Rockfellers: The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry*, Stanford: Hoover Institution Press.
- Ullman, H. R. (1968). *Britain and Russian Civil War*, Princeton: Princeton University Press.
- Wade, A. R. (2005). *The Russian Revolution, 1917*, 2nd Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yagublu, N. (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Zenkovsky, S. (1960). *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge: Cambridge University Press.